

– подати Кабінету Міністрів України пропозиції щодо збільшення бюджетного фінансування на заходи лікування, профілактики та реабілітації наркозалежних осіб;

– удосконалити механізм збору інформації про нові наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори.

3) Національній поліції України:

– вжити заходів щодо оперативного кадрового комплектування Департаменту протидії наркозлочинності;

– активізувати проведення оперативно-розшукових заходів з виявлення осіб, які розповсюджують наркотичні засоби в мережі Інтернет, навчальних закладах, в місцях масового відпочинку й дозвілля;

– спільно із Службою безпеки України, Службою зовнішньої розвідки України вжити негайних заходів щодо виявлення та припинення наркотрафіку з Афганістану, особливо на аеровокзалах, у морських портах, зокрема в таких містах, як Одеса, Харків, Львів, Ужгород.

4) Державній службі України з лікарських засобів та контролю за наркотиками:

– забезпечити взаємодію та співпрацю з міжнародними організаціями і компетентними органами іноземних держав щодо ризиків, загроз незаконного розповсюдження, збуту наркотичних засобів з Афганістану;

– розробити та подати у встановленому порядку Кабінету Міністрів України проект державної цільової програми з питань запобігання, протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2017–2021 роки.

Подальші перспективи дослідження спрямовані на надання пропозицій щодо міжнародної співпраці органів державної влади, правоохоронних органів у сфері запобігання, виявлення, припинення нелегального наркотрафіку з Афганістану. Крім того, можливим є вироблення науково обґрунтованих ідей щодо удосконалення чинного законодавства для підвищення ефективності діяльності поліції, СБУ у напрямі викриття організованих злочинних угруповань, які займаються незаконним обігом наркотичних засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The proceeds from opiate trafficking along the Balkan route: where is the money? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalinitiative.net/the-proceeds-from-opiate-trafficking-along-the-balkan-route-where-is-the-money>.

2. It's time to tell the Emperor: the War on Drugs has failed [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalinitiative.net/its-time-to-tell-the-emperor-the-war-on-drugs-has-failed>.

УДК 343.81

ВИЗНАЧЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ ЯК ЕЛЕМЕНТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ДОКТРИНИ

DETERMINATION OF PENITENTIARY AS AN ELEMENT OF THE PENAL DOCTRINE

Шкута О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права
Херсонського державного університету*

Стаття присвячена дослідженню пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини у широкому та вузькому значеннях. Розкрито, що пенітенціарна система є динамічним складним соціально-правовим механізмом взаємодії державних органів, інституцій громадянського суспільства та органів і установ виконання покарань.

Ключові слова: пенітенціарна система, кримінально-виконавча доктрина, установа виконання покарань, персонал, виправлення.

Статья посвящена исследованию пенитенциарной системы как элемента уголовно-исполнительной доктрины в широком и узком смысле. Раскрыто, что пенитенциарная система является динамичным сложным социально-правовым механизмом взаимодействия государственных органов, институтов гражданского общества и органов и учреждений исполнения наказаний.

Ключевые слова: пенитенциарная система, уголовно-исполнительная доктрина, учреждение исполнения наказаний, персонал, исправление.

The article deal with the penitentiary system as an element of the penitentiary doctrine in the broad and narrow senses. It is disclosed that the penitentiary system is a dynamic complex socio-legal mechanism of interaction of state bodies, civil society institutions and bodies and criminal executive institutions.

Key words: penitentiary system, penitentiary doctrine, penitentiary institution, staff, correction.

Постановка проблеми. Теоретичним проблемам визначення дефініції пенітенціарної системи приділено увагу як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Водночас аналіз сучасних наукових розвідок за цим напрямом свідчить про відсутність як серед вітчизняних науковців, так і серед іноземних фахівців єдиного, уніфікованого тлумачення дефініції «пенітенціарна система». При цьому зазвичай у наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру використовують саме ті терміни, що передбачені чинним законодавством: «виправні колонії», «кримінально-виконавча система» тощо, а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди обґрунтовують ці поняття.

Метою статті є розкриття пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини.

Виклад основного матеріалу. В наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру частіше використовуються терміни, передбачені чинним законодавством: «установи виконання покарань», «кримінально-виконавча система», а автори, які пишуть про пенітенціарну систему, як правило, не намагаються обґрунтувати вживання саме цього терміну.

Використання терміну «пенітенціарна система» в сучасній юридичній літературі має місце найчастіше у двох випадках:

– у роботах історико-правового характеру, де поняття «пенітенціарна система» та «пенітенціарні установи» носять узагальнюючий характер і застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку (при цьому зазначені поняття часто поєднуються з термінами, котрі офіційно застосовувалися в конкретних історичних умовах);

– у випадках, коли йдеться про зарубіжні країни, в актах, що містять норми міжнародного права [1, с. 112].

Вживаючи термін «пенітенціарна система», І.В. Євсєєв має на увазі сукупність усіх заходів державного впливу і заходів щодо організації та функціонування виправних установ. При цьому він вважає, що діяльність установ повинна бути сфокусована на точному і неухильному виконанні покарання заради огороження суспільства від злочинців та орієнтована на їх перевиховання на основі комплексу заходів, спрямованих на зниження ризику для суспільства після їх звільнення і привчання громадян, які оступилися, жити в суспільстві згідно з законом. Метою пенітенціарного впливу при такому підході є перевиховання злочинців при використанні відповідних методів і способів, які спрямовані на повернення в суспільство громадянина після відбуття покарання [2].

На думку Є.М. Балусєва, мову можна вести про пенітенціарну систему у вузькому й широкому розумінні. Так, пенітенціарна система у вузькому розумінні – це система установ і органів, які виконують кримінальні покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. Пенітенціарна система в широкому розумінні є сукупністю взаємопов'язаних і взаємообумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримі-

нального покарання в установах, пов'язаних з ізоляцією від суспільства [1, с. 113].

Продовжуючи дискусію в контексті наведених вітчизняними й зарубіжними вченими-пенітенціаристами наукових сентенцій, вважаємо обґрунтованим співвіднести поняття «покаяння» (як ключове в аспекті формулювання дефініції пенітенціарної системи) з поняттям «моральне виправлення» якщо не як тотожних понять, то принаймні як засіб і кінцевий результат, адже по суті моральне виправлення є неможливим без усвідомлення засудженим вини у вчиненому злочині й покаянні у скоєному.

Заслужує на увагу і точка зору професора Р.А. Ромашова, який вважає, що підходить, які зводять покарання виключно до позбавлення волі, не повною мірою розкривають природу пенітенціарної системи. Насамперед, разом із покараннями у виді позбавлення волі широко застосовуються покарання без ізоляції від суспільства. Крім того, позбавлення волі може носити як санкціонований, так і процесуальний характер. Таким чином, у пенітенціарну систему, окрім місць позбавлення волі, входять й інші установи, в тому числі органи управління, навчальні та науково-дослідні організації, виробничі потужності [3].

Наведена думка може бути сприйнята нами частково. Зокрема, слід погодитися з позицією Р.А. Ромашова про те, що до пенітенціарної системи слід включати інституції, задіяні в реалізації не лише покарань, пов'язаних з позбавленням волі, а й альтернативних мір покарання. Подібну позицію у вітчизняній юридичній науці займають не лише вчені-пенітенціаристи, а й кримінологи, включаючи до предмету «Пенітенціарної кримінології» також і злочини, що вчиняються особами, які відбувають або відбули покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства [4, с. 172]. Водночас переконані, що включення до пенітенціарної системи таких інституцій, як навчальні та науково-дослідні організації, означатиме змішування кримінально-виконавчих правовідносин з іншими (з адміністративно-правовими, фінансово-господарськими тощо).

С.М. Оганєсян, як і Р.А. Ромашов, вважає, що пенітенціарна система містить в собі всі органи і установи держави, які виконують всі види кримінального покарання, організаційно-правові, соціальні та громадські інститути, що забезпечують виправлення засуджених [5, с. 9]. Така позиція С.М. Оганєсяна, на відміну від наукової сентенції Р.А. Ромашова, видається нам більш послідовною й логічно вивіреною, адже прив'язана до цілеспрямованої складової, а саме – забезпечення досягнення мети виправлення засуджених, до якої, ураховуючи специфіку кримінально-виконавчого законодавства України, вважаємо за доцільне додати ще й їхню ресоціалізацію.

У вітчизняній пенітенціарній науці, як і в зарубіжній, також існує плюралізм думок щодо формулювання поняття «пенітенціарної системи» у широкому (Г.О. Радов) та вузькому (В.В. Стаднік) розумінні.

Пенітенціарна система – сукупність органів, які здійснюють виконання кримінального покарання, виправно-трудових установ, а також діяльність цих

органів і функціонування системи в цілому. Пенітенціарний – той, що стосується установ цієї системи, пов'язаний з проблемами виправлення осіб, які переступили закон [6, с. 315]. Таке визначення, приведене у словнику, за узагальненням В.В. Стадніка на час дії ВТК України, співпадає із поняттями «виправно-трудоий», «кримінально-виконавчий», але у джерелах початку ХХ ст. поняттю «пенітенціарний» надається інший зміст [7, с. 40].

Деякі відмінності між категоріями «кримінально-виконавчий» та «пенітенціарний» можна простежити, аналізуючи такий важливий елемент системи виконання покарань, як персонал.

Нині категорія персоналу «узаконена» лише на рівні Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [8]. У ч. 1 ст. 14 цього Закону вказано: «До персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України належать:

1) особи рядового і начальницького складу (далі – особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби);

2) спеціалісти, які не мають спеціальних звань;

3) інші працівники, які працюють за трудовими договорами в Державній кримінально-виконавчій службі України (далі – працівники кримінально-виконавчої служби)».

Відповідно до ч. 2 цієї статті зазначеного Закону служба в ДКВС України є державною службою особливого характеру. Кваліфікаційні вимоги до професійної придатності персоналу ДКВС визначаються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України (ч. 3 ст. 14 Закону). Крім цього, у вказаному Законі визначені вимоги до персоналу ДКВС України (ст. 16); права та обов'язки (ст. 18); правовий статус (ст. 21); правовий (ст. 22) та соціальний захист (ст. 23) тощо.

Якщо буквально тлумачити зміст цього нормативно-правового акта, то слід констатувати, що персонал ДКВС України – це суб'єкт формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України. Додатковим аргументом з цього приводу виступає ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у якій зазначено, що на ДКВС України покладається завдання щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

У сучасних вітчизняних дослідженнях проблем пенітенціарного середовища термін «пенітенціарна система» вживається у значенні, яке по суті тотожне терміну «кримінально-виконавча система»: пенітенціарна система розглядається як система органів і установ виконання покарань.

У свою чергу, пенітенціарна політика, пенітенціарні установи та персонал цих установ мають дещо інше змістовне навантаження. Так, у Доктринальній моделі закону «Про Пенітенціарну систему України» Г.О. Радов зазначив, що співробітники пенітенціарної системи є державними службовцями, які виконують роботу великого суспільного значення і знаходяться під захистом держави (ст. 46) [9, с. 11–52]. При цьому серед служб забезпечення пенітенціар-

ного процесу місця для оперативних підрозділів пенітенціарних установ він не знайшов (ст. 43), як і серед інших категорій персоналу пенітенціарної системи (ст. 37–42). Зазначимо, що у західній пенітенціарній моделі також відсутня оперативна служба («intelligence service»), в межах пенітенціарних установ; натомість у разі необхідності залучаються підрозділи поліції відомства внутрішніх справ тієї або іншої країни [10].

Аналогічну позицію можна знайти і в роботах В.М. Синьова, В.М. Климова, О.Х. Юлдашева та ін. Зокрема, В.М. Синьов та М.В. Климов дійшли висновку, що при кадровому комплектуванні пенітенціарної системи слід виходити із загальної специфіки її соціального призначення і особливостей діяльності, а також з того, що вона є поліфункціональною і охоплює різні сфери використання фахівців [11, с. 73].

Ю.В. Чакубаш, взагалі не розрізняючи поняття кримінально-виконавчої та пенітенціарної діяльності, заявляє, що визнання наявності у пенітенціарній моделі такої об'єктивності, як «закономірно-історична змістовність», дозволяє дослідникам прослідкувати історичні ступені еволюції кримінально-виконавчих систем та з достатньо високою вірогідністю визначити їхні перспективи [12, с. 39].

Ми вже звертали увагу на більшу схожість категорій «пенітенціарний» і «виправний», ніж щодо співвідношення понять «пенітенціарний» і «кримінально-виконавчий».

Водночас слід зауважити, що етимологічний аналіз змісту понять «виправний» і «пенітенціарний» свідчить про певні якісні відмінності. Семантика терміна «виправний» орієнтує на використання щодо засуджених зовнішнього, справедливого з позиції соціуму (держави) впливу. Семантика терміну «пенітенціарний» (від лат. poenitentarius – покаєння, каяття) свідчить про якісно інший, особистісно-орієнтований підхід до впливу на засудженого, що зачіпає його мотиваційну сферу.

Видається, що категорія «пенітенціарна система» передбачає якісні відмінності від категорії «кримінально-виконавча система», оскільки правозастосовна практика у сфері виконання покарань виявляє стійкі тенденції якісної трансформації кримінально-виконавчої системи, її поступового переродження в пенітенціарну. Видається, що пенітенціарна система охоплює не тільки сукупність органів і установ виконання покарань, а й інститути громадянського суспільства, які здійснюють співпрацю з кримінально-виконавчою системою, і засоби постпенітенціарної адаптації засудженого. «Ідея побудови нової тюрми стара як світ, – це пенітенціарна система, авторами якої є перші християни. Ще перший собор 232 р. розглядав цю ідею і вважав, що повернути людину до добра можна якраз через покаєння. Минули сотні й тисячі років. Сьогодні ця ідея реалізована в багатьох державах, вона дає реальний результат. Ми повинні змінити ідеологію на початку будівництва своєї системи, розробити відповідну модель, а потім вже закріпити цю модель в законі. <...> Ми повинні так

побудувати систему, щоб кожна соціальна інституція громадянського суспільства знайшла своє місце в цьому механізмі» [13, с. 42].

Наведена позиція знаходить свою підтримку й у вітчизняній пенітенціарній науці, за якою, відображаючи лише по формі один і той самий процес (виконання – відбування покарання), категорії права «кримінально-виконавчий» та «пенітенціарний» не є тотожними, що логічно витікає зі змісту цих понять. Про це зауважував і Г.О. Радов: «Поняття, зміст та структура пенітенціарної функції держави не тотожні кримінально-виконавчій або виправно-трудоваї функції. Сутність останніх базується на вирішенні локальних, формально-юридичних обов'язків і не охоплює об'єктивно суспільно корисного результату, досягнення якого має прагнути держава, виконуючи покарання» [14, с. 6]. При цьому він же залишався прихильником впровадження в Україні пенітенціарного права, розробивши, зокрема, Доктринальну модель закону «Про пенітенціарну систему України» [10, с. 11–52].

Ми поділяємо позицію О.В. Лісіцкова про те, що пенітенціарній системі притаманні певні межі правового регулювання – це сфера діяльності ДПтС України та її структурних органів щодо виконавчорозпорядчого і управлінського характеру [15, с. 4]. Тому слід зауважити, що вони виникають, розвиваються і припиняються між суб'єктами пенітенціарної діяльності за рахунок ув'язнених та засуджених до різних видів покарань.

Соціальна спрямованість пенітенціарної системи – це вимога демократичного суспільства, зацікавленого у максимальній нейтралізації шкідливих наслідків об'єктивного існування покарань, пов'язаних з позбавленням волі. Як зазначав Г.О. Радов, в умовах формування громадянського суспільства в'язниця починає відігравати роль соціальної клініки [14, с. 52]. Якщо пенітенціарна система втрачає соціальну спрямованість, змінюється системоутворюючий елемент, і вона починає перетворюватися на спрощену кримінально-виконавчу систему, що автоматично приводить до заміни базових цінностей та ідей: від механізмів ресоціалізації людини до механізмів найбільш ефективної з погляду держави ізоляції людини з намаганням формально дотримуватися міжнародних стандартів з прав людини.

Чисельні міжнародні документи проголошують, що в'язниця має на меті захистити суспільство та ресоціалізувати злочинця, тому покарання як таке «має зникнути з переліку завдань в'язниці». Але проблема полягає у тому, що «тільки з ним в'язниця і справляється» [16, с. 321]. Тому вже з цієї позиції є невинуватою назва відповідних органів державної влади «установи виконання покарань». Останні зміни до кримінального законодавства вказують на те, що поняття «виправна установа» (не кажучи вже про «пенітенціарну установа») «лякає» законодавця, про що свідчить відмова від використання традиційного терміна «виправна установа» та заміна цієї назви на поняття «установа виконання покарань» (Законом України від 14 квітня 2009 р. № 1254 назва у

ст. 391, 392 Кримінального кодексу України «виправна установа» була замінена на «установа виконання покарань»).

Об'єктом пенітенціарних правовідносин виступають врегульовані чинним законодавством і міжнародно-правовими нормами порядок і умови виконання та відбування покарань, спрямовані на забезпечення виконання встановлених законом і вироком суду правообмежень, з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

При цьому у главу кута серед завдань функціонування пенітенціарної системи України необхідно ставити саме виправлення засуджених, котре є першоосновою (передумовою) ресоціалізації засудженого та спеціальної превенції. Не втратили своєї актуальності й за сучасних умов реформування пенітенціарного відомства фундаментальні наукові положення щодо реалізації проблеми виправлення засуджених.

1) Вирішення цієї проблеми не залежить тільки від застосування покарання як сукупності каральних обмежень. Так, у практиці виконання деяких видів покарань для вирішення цієї проблеми застосовується спеціальний виправно-трудоваї вплив, який передбачає психолого-педагогічне вивчення засудженого.

2) Виправлення засуджених – досить складний процес, результати якого віддалені за часом, і для прискорення внутрішніх змін у засуджених, необхідно докласти суттєвих зусиль адміністрації установ виконання покарань.

3) Виправлення осіб, позбавлених волі, є центральною задачею пенітенціарної системи. Вирішення цієї проблеми буде сприяти спеціальному попередженню злочинів під час відбування покарання, а також правослухняній поведінці особи після відбуття нею покарання [17].

Водночас у результаті позбавлення волі виникають неадекватні психологічні і психічні процеси, які призводять до стану фрустрації, відчаю, ступору. Специфічна субкультура, тісне спілкування в мікрогрупах сприяє інтенсивній кримінологізації більшості засуджених. У цьому середовищі покращується злочинний професіоналізм, створюється база для зайлишкового кримінологічного ефекту, який проявляє себе тривалий час [18, с. 204]. Це істотно впливає на живучість злочинних традицій кримінальної романтики, згуртування, перекручування уявлень про людські цінності, що призводить до вчинення злочинів та інших правопорушень у місцях позбавлення волі.

Саме тому при аналізі й оцінці об'єктів правовідносин, що виникають у сфері виконання та відбування покарань необхідно в комплексі враховувати позитивні й негативні наслідки, що виникають у процесі позбавлення волі, їх взаємозв'язок.

На підставі викладеного можна узагальнити, розвинувши наукові положення попередників у цій сфері, що забезпечення ефективності функціонування пенітенціарної системи на структурному рівні взаємозв'язку як об'єктів, так і суб'єктів, досягається: з одного боку, суспільно корисною працею, соціально-виховною роботою із засудженими, їх загальноосвітнім і професійно-технічним навчанням, громадським впливом в умовах суворого дотримання режиму в пе-

нітенціарних установах, а з іншого боку – заходами пенітенціарного впливу, спрямованими на прищеплення засудженим поваги до законів та правопорядку не лише під час відбування покарання (пенітенціарний аспект), а й після звільнення (постпенітенціарний аспект). Пенітенціарна система – це динамічний складний соціально-правовий механізм взаємодії державних органів, інституцій громадянського суспільства та органів і установ виконання покарань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балуев Е.Н. «Пенитенциарная система»: плюрализм подходов к обозначению социально-юридического феномена и средств охраны и защиты законности и правопорядка / Е.Н. Балуев // Общество. Среда. Развитие. – 2010. – № 3. – С. 111–113.
2. Евсеев И.В. Из истории возникновения пенитенциарного направления в России / И.В. Евсеев // Научный электронный архив [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://econf.rae.ru/article/6671>.
3. Энциклопедия пенитенциарного права / под. общ. ред. Р.А. Ромашова. – Самара : Самарский юридический институт ФСИН России, 2013. – 692 с.
4. Богатирьев И.Г. Загальні засади пенітенціарної кримінології / І.Г. Богатирьев, М.С. Пузирьев // Вісник Кримінологічної асоціації України. – 2012. – № 2. – С. 170–178.
5. Оганесян С. М. Пенитенциарная система государства (историко-теоретический и правовой анализ) : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.М. Оганесян. – СПб., 2005. – 47 с.
6. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров. – М., 1997. – 526 с.
7. Стаднік В.В. Формування моделі пенітенціарної системи для неповнолітніх / В.В. Стаднік // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2002. – С. 38–45.
8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2003 р. № 2713-15 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.
9. Радов Г.О. Доктринальна модель закону «Про пенітенціарну систему України» / Г.О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень. – К. : КІВС, 1997. – С. 11–52.
10. Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities / editor: Mary Bosworth. – Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage Publications, 2005. – 1334 p.
11. Синьов В.М. Концепція кадрового забезпечення діяльності пенітенціарної системи / В.М. Синьов, М.В. Климов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень. – К. : КІВС, 1997. – С. 70–85.
12. Чакубаш Ю.В. Формування наукового погляду на тюрму як суспільно-державний інститут / Ю.В. Чакубаш // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень. – К. : КІВС, 1998. – № 3. – С. 29–40.
13. Радов Г. А. Тюрма как особый вид социальной клиники / Г.А. Радов // Тюремная реформа в посттоталитарных странах : международный семинар. – Донецк, 1998. – С. 42.
14. Радов Г.О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України / Г.О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Бюлетень. – К. : КІВС, 1997. – № 1 (2). – С. 5–10.
15. Лісіцков О.В. Державна пенітенціарна служба України: сьогодення та перспективи / О.В. Лісіцков // Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 трав. 2011 р.). – К., 2011. – С. 4–5.
16. Митфорд Дж. Тюремный бизнес / Дж. Митфорд. – М. : Прогресс, 1978. – 389 с.
17. Запобігання пенітенціарній злочинності в Україні : [посіб.] / [І.Г. Богатирьев, О.І. Богатирьева, М.С. Пузирьев] ; за заг. ред. О.М. Джужі. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 96 с.
18. Саркисов Г.С. Преступления осужденных: причины и предупреждение. Основные проблемы пенитенциарной криминологии / Г.С. Саркисов, Г.Ф. Хохряков ; отв. ред. А.Б. Сахаров. – Ереван : Айастан, 1988. – 280 с.